

UOT 82.02

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.214>

RAMİZ QASIMOV

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA REALİZMİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin təşəkkülü və inkişaf məsələlərindən bəhs edilmiş, ədəbi cərəyanlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Göstərilmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm uzun əsrlərin əsaslı yaradıcılıq metodu olaraq çıxış etmiş, onun tərkibində realizm də öz varlığını sürdürmüşdür. Realizm əsaslı, ardıcıl və qabarıq yaradıcılıq metodu olaraq XVIII əsrdə M.P.Vaqifin yaradıcılığı əsasında müəyyənlanmış, ədəbiyyatşünaslıqda “seyrçi realizm” [Y.Qarayev] və ya “erkən realizm” [İ.Həbibbəyli] kimi adlandırılmışdır. Varlığı gerçəkçi bir yöndən olduğu kimi səciyyəlandırən realizm bu mərhələdə daha çox təsvirə üstünlük verən yaradıcılıq hadisəsi kimi müəyyənlanmışdır. Bu üzdən, fikrimizcə, bu mərhələdə bəhs olunan və daha çox Vaqif yaradıcılığında təzahür tapan bu yaradıcılıq hadisəsi naturalizm cərəyanıdır. Varlığın əlamətlərinə birə-bir təsvirçi yöndən yanaşan və olduğu kimi əks etdirən bu yaradıcılıq üslubu dünya ədəbiyyatında naturalizm olaraq adlandırılmış və onun mahiyyətini də bütün xüsusiyyətlərilə əks etdirmişdir. Ümumiyyətlə, XVII yüzillikdən başlayan yeni ədəbi yaradıcılıq meyillərində, xüsusilə ictimai hadisələri əks etdirmə ənənəsinin formalaşması, varlığın bədii inikasında əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətlərin olduğu kimi təsvirinin qabarıq yer alması, məhz naturalizmin başlıca xüsusiyyəti kimi təcəssüm tapır. M.V.Vidadi və M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə daha qabarıq bədii hadisəyə çevrilən, XIX yüzillikdə M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, M.B.Nadim və başqalarının yaradıcılığında da təzahür tapan ədəbi cərəyan hadisəsi naturalizm olaraq səciyyə qazanmışdır. XIX yüzillikdə formalaşaraq A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani və b. yaradıcılıq nümunələri ilə formalaşan, M.F.Axundzadə yaradıcılığında zirvə tapan ədəbi cərəyan isə maarifçi realizm adlanır. İctimai problemlərin maarif yolu ilə həll ediləcəyinə ümid bəsləyən maarifçilər daha çox həyat ideallarını realist planda təqdim etməyə səy göstərmişlər. M.Şahtaxtılı, E.Sultanov yaradıcılıqları ilə keçid edən, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə müəyyənləşən və “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapı ilə ədəbi hərəkət halını alan tənqidi realizm romantizmə reaksiya olaraq yaranmış və ictimai düşüncədə yeni mərhələ başlatmışdır. Romantizmə reaksiya olaraq yaransa da, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmlə birgə ictimai ideallar uğrunda mübarizə aparan, ümummilli məfkurə və maraqlar naminə hadisə və obrazları ictimai münasibətlər daxilində, psixoloji, sosial və mənəvi xüsusiyyətlərilə birgə təzahür etdirən bu realizm ədəbi cərəyan halını almışdır.

Açar sözlər: *realizm, yaradıcılıq metodu, ədəbi cərəyan, naturalizm, maarifçi realizm, tənqidi realizm.*

Giriş. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə təzahür edən realizm az qala bütün səciyyəsi və Azərbaycan erkən və ya klassik realizminin banisi və zirvəsi M.P.Vaqifin, maarifçi realizmin nəhəngi M.F.Axundzadənin realizmindən öz keyfiyyətləri, bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Böyük söz ustası, qüdrətli və qüvvətli şair M.P.Vaqif dövrün və ədəbi cərəyanın bütün ümumi və səciyyəvi xüsusiyyətlərini öz yaradıcılığında ehtiva edən ədəbi şəxsiyyətdir. Akademik N.Cəfərov çox haqlı olaraq yazır ki: “Azərbaycan ədəbiyyatı yeni dövrə, yaxud milli özünüdərkətmə dövrünə birinci növbədə üç böyük sənətkar-mütəfəkkirin: Nizami, Füzuli və Vaqifin yaradıcılıq enerjisi hesabına gəlib çıxır. Nizamidən Füzuliyə, Füzulidən Vaqifə ideya-estetik hərəkətin generatoru isə, heç şübhəsiz, sözün geniş mənasında milliləşmə, yaxud azərbaycanlaşmasıdır. Və ona görədir ki, Nizamiyə nisbətən Füzulinin, Füzuliyə nisbətən Vaqifin mövzuları, ideyaları, poetxnologiyası daha çox milli, daha çox Azərbaycancadır” [1, s. 3]. Bu mənada Vaqif şair, ictimai xadim və qüvvətli şəxsiyyət olaraq intibah dövrünün adamıdır və onun yaradıcılığında bu intibahın ən səciyyəvi xüsusiyyətləri özünə yer tapıb. “Koroğlu” və “Şah İsmayıl” kimi qəhrəmanlıq eposları, “Əsli-Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgəz” və başqa məhəbbət dastanlarının meydana gəldiyi, Sarı Aşıq və

Abbas Tufarqanlı kimi dahi aşuqların fəaliyyət göstərdiyi bir dövəmdə Molla Vəli Vidadi ilə birgə M.P.Vaqif də fəaliyyət göstərir ki, məhz onun yaradıcılığı, sənətkarlıq keyfiyyətləri, yaradıcılıq dili, üslubu və s. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə tamamilə yeni keyfiyyətlər gətirir.

Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə mövzunun tədqiqi özünün aktuallığı ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii yaradıcılıq metodu olaraq realizmin meydana gəlməsi, onun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi elmi cəhətdən nə qədər aktual və əhəmiyyətlidirsə, XVII-XVIII yüzilliklərdən, xüsusilə Vaqifin yaradıcılığında təzahür edən və bədii ədəbiyyatımızda davam etdirilən ədəbi üslubun hansı cərəyan olmasının da səciyyələndirilməsi o qədər gərəklidir. Bundan başqa Azərbaycan ədəbiyyatında realizm üzərində mövcud olmuş ədəbi cərəyanların qarşılıqlı təsir və xüsusiyyətlərilə öyrənilməsi də mühüm elmi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Bunun üçün məqalədə analiz, sintez, bədii təhlil, müqayisəli təhlil, tənqidi yanaşma və b. kimi metod və üsullardan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin yaradıcılıq metodu olaraq müəyyənlişməsi.

M.P.Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında ilk realist yaradıcılıq metodunun başlanğıcını qoyan və yeni yaradıcılıq üslubu müəyyənləşdirmiş, “seyrçi realizm”i [5] və ya “erkən realizmi” [3; 4] bədii ədəbiyyata tamamilə yeni ruh və ifadə gətirmişdir. Vaqif realizminin bədii xüsusiyyətlərindən biri ondadır ki, o, özünəqədərki pessimist, fəlsəfi yaradıcılıq üsulunu həm formaca, həm də məzmunca dəyişib nikbin və dünyəvi yaradıcılıq üsulu ortaya qoydu, eyni zamanda, qəliz, köhnəlmiş və başa düşülməyən klassik yaradıcılıq dili əvəzinə sadə, anlaşılıqlı xalq dilini ədəbiyyatın dilinə çevirdi. Onun əsərləri və yaradıcılıq dili Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində milliləşmə və azərbaycanlaşma missiyasını həyata keçirməyə müvəffəq oldu. Vaqifin şeir tərz, forma və janrları daha çox xalq ədəbiyyatı ənənələrini inkişaf etdirməyə və xalq ədəbiyyatı ənənələrinin yazılı ədəbiyyatda güclənməsi və onun inkişaf stimulu müəyyənlişdirməsinə təməl oldu.

Realizm bədii yaradıcılıq üsulu olaraq romantizmlə paralel mövcudluğunu davam etdirsə də, bədii yaradıcılıq metodu kimi ardıcıl, qabarıq və ədəbi hadisə olaraq M.P.Vaqifin əsərlərində meydana çıxmışdır. “Öz davamını Mirzə Fətəlidə və Mirzə Cəlildə tapan klassik realizmin poeziyada mənşəyini, şübhəsiz, məhz Molla Pənah Vaqiflə başlamaq lazımdır” [5, s. 30]. M.P.Vaqif realizmində daha çox ictimai reallığın zahiri keyfiyyət və ya əlamətləri – gözəllik (və ya çirkinlik) tərəfləri təsvir olunmaqla vəsf və tərənnüm edilmiş, ictimai varlıq bir çox real xüsusiyyətləri ilə təsvir edilsə də, o ictimai münasibətlər daxilində deyil, ictimai münasibətlərdən qoparılmış, ayrılmış və fərdiləşdirilmiş, eləcə də donuq, statik vəziyyətdə təsvir və təqdim edilmişdir.

Naturalizmin ədəbi cərəyan kimi mümkünlüyü. Vaqifin realizmində təsvir daha güclü idi və hətta naturalizm səviyyəsində təzahür tapırdı. Hətta bir sıra əsərlərdə də Vaqifin realizminin “təsviri realizm” kimi səciyyələndirildiyi qeyd edilmiş [2; 3; 5], amma eyni zamanda “realizmin təsvirilikdən uzaq olması” da [3; 5] müzakirə obyektinə çevrilərək inkar edilmişdir. Halbuki ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında realizmi səciyyələndirən ilkin və təməl xüsusiyyət, onun təsvirçiliyi göstərilmişdir. Bu səciyyəvi keyfiyyət xüsusilə Vaqifin klassik və ya erkən realizminə aiddir. Əslində məhz bu yönə diqqət artırmaqla demək olar ki, bədii yaradıcılıq metodu olaraq Vaqifin yaradıcılığında təzahür edən realizm idisə, ədəbi cərəyan olaraq təzahür edən yaradıcılıq üsulunu, bizim fikrimizcə, naturalizm adlandırmaq daha doğru olar. Çünki məhz naturalizm realizm yaradıcılıq metodu ilə obyekt və ya predmeti bədii cəhətdən əks etdirərək onun təbiətdəki real varlığına uyğun olan əlamətləri bir-bir təsvir etməyi başlıca məqsəd hesab etmişdir. Naturalizm predmeti olduğu kimi təsvir etmə prinsipinə

dayanmaqla bərabər təbiəti həm gözəl, həm də çirkin tərəflərilə olduğu kimi çatdırmağı yaradıcılıq məqsədi və metodu seçmişdir. Naturalizmi realizmdən ayıran təməl nöqtə insanı fizioloji varlıq olaraq yüzilliklərcə dəyişməyən primitiv tərəflərilə ələ almasıdır [9, s. 199]. Həm də realizm insanın və cəmiyyətin bütün yönərlilə məşğul olarkən naturalizm və naturalist sənətkar bədii predmetin gözəl və çirkin tərəflərilə intensiv olaraq məşğul olur. Bu baxımdan da, fikrimizcə, Vaqifin bədii əks etdirmə üslubu, yaradıcılıq tərzini naturalizm olaraq səciyyələndirilməlidir. Vaqifin “realizmi” üzərinə aparılan mübahisə və müzakirə, tezislərin bir-birini inkar etməsi və s. isə, fikrimizcə, metodoloji yanaşmanın mahiyyətindəki ehtiyatsızlıqdan yaranmışdır. Fikrimizcə, bu sahədə müzakirə və mübahisəyə səbəb olan məsələ realizm termininin bədii və ya düşüncə metodu və ya ədəbi cərəyan kimi bir tutulmasından qaynaqlanmışdır. Realizm əslində düşüncə və ya bədii metod olaraq romantizmlə birgə mövcud olmuşdur, lakin məhz predmetə yanaşma, onu əks etdirmə çabası, üslubu olaraq isə naturalizm ədəbi cərəyanı Vaqifin yaradıcılığı ilə daha çox ədəbi diqqətə gəlmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqatlar naturalizmin orta əsrlər ədəbi qaynaqlarında da mövcud olduğunu təsdiq və sübut etdiyi üçün [7] Vaqifin naturalizminin bu ənənələrin üzərində müəyyənləşdiyini, XIX və XX yüzilliklərin sənətkarlarının yaradıcılığında davam etdirildiyini qətiyyətlə demək olar [10].

Vaqif şeirinin özünəməxsusluğu və ən qüvvətli tərəfi onun mənsub olduğu xalqının, el-obanın bütün sənət obyektlərini “necə varsa, elə” təsvir və tərənnüm etməyindədir. Sənətin əbədi və ədəbi problemi olan “insan” onun yaradıcılığında təbiətinə uyğun, olduğu kimi öz yerini tapır, özü də mənsub olduğu elin, obanın səciyyəvi xüsusiyyətlərilə. Buna görə də Vaqif yaradıcılığı təkcə ədəbi yaddaş deyil, həm də milli yaddaşdır. Onun təsvir etdiyi və tərənnüm etdiyi gözəl və gözəllik xalqın insanda axtardığı gözəllik meyarlarının ədəbi-bədii təcəssümüdür. Qeyd edildiyi kimi, intibah mədəniyyəti insanı necə var, elə təqdim edir, onu panteist görüşlərin təbliğində vasitə olmaqdan çıxarır, beləliklə də, insan obraz olmaqdan çıxaraq ədəbiyyatın bilavasitə predmetinə çevrilir [1, s. 6]. Bu mənada Vaqifin yaradıcılığında daha çox təsvir və tərənnüm obyektinə olan el gözəlləri “sədaqətli, vəfalı, ismətli, utancaq” kimi insani mənəvi keyfiyyətlərlə təqdim edilirlər. Vaqifin insanı – gözəli təqdimatında başqa səciyyəvi və fərqli xüsusiyyəti elin gözəlini mənsub olduğu regionun təbiəti, onun gözəlliklərinin təzahürləri olan varlıqların zahiri keyfiyyətlərilə bəhəm təsvir edir. Onun təqdim etdiyi gözəllər “gül bədən”, “qönçə ağız”, “şahmar saçlı”, “kəklik yerişli”, “maral baxışlı”, “sona sığallı”dırlar və bu bənzətmələr təbiət-insan vəhdətində realist düşüncə və milliləşmənin özünəməxsus keyfiyyəti olaraq diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatşünaslığımızın patriarxı F.Köçərli də M.P.Vaqifin realizmini ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət tapması ilə səciyyələndirmişdir [6, s. 137]. Ədəbiyyatımızda realizm həm də xalq şeiri ənənələri əsasında əsərlər yazan və onun inkişafına rəvac edən Vaqif yaradıcılıq ənənələrinin davam etdirilməsi sayəsində milliləşmə prosesi güclənmişdir.

Maarifçi realizmin təşəkkülü və xüsusiyyətləri. Qeyd etmək istərdik ki, fikrimizcə, Vaqifdən üzə bəri XIX əsrin ortalarına qədər naturalizm və realizm yanaşı fəaliyyət göstərmişdir. İctimai şərait və ədəbi inkişafın özünəməxsus prosesi olaraq naturalizm yavaş-yavaş yerini maarifçi realizmə vermişdir. Hətta XIX əsrin satira adlandırılan şeir sənəti və bədii əks etdirmə üslubunda da naturalizmi görmək mümkündür. Artıq bilavasitə insanın və cəmiyyətin bütün yönərlilə əks etdirildiyi realizm məhz XIX yüzillikdən ədəbiyyatımızda yer almağa başlamışdır. Realizmin təşəkkülündə bədii nəsrin çəkisi artmağa başlamış, həlledici rolunu ortaya qoymuşdur. A.Bakıxanovun, İ.Qutqaşının bədii nəsrində, B.Şakirin, Q.Zakirin,

S.Ə.Şirvaninin mənzumələrində, “satirik” [əslində isə həvcçi realist şeir – R.Q.] şeirlərində insan və cəmiyyət məsələləri yer almağa başlamışdır ki, bu da maarifçi realizm kimi səciyyələndirilən realizmin axışa düşməsinə imkan vermişdir. Bizim fikrimizcə, bu şeirlərin realist təsvir üslubundakı varlığın təbiətinə uyğun əlamətlərin olduğu kimi təsviri və hətta tənqidi naturalizmin davamının göstəricisi kimi çıxış edir. Zakirin gözəllik mövzulu şeirləri də təsvir üslubuna görə Vaqifin XIX yüzillikdəki davamı təsirini bağışlayır. Bununla belə Bakıxanovdan başlayaraq M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi və başqalarının yaradıcılığında müsbət elmlərə çağırışın başlıca yer tutması, ictimai problemlərin maariflə ortadan qaldırılması və s. yaradıcılıq xüsusiyyətləri onları maarifçi realist olaraq səciyyələndirir. Bu baxımdan M.F.Axundov realizmi maarifçi realizmin zirvəsində dayanmışdır. M.F.Axundov realizmi ictimai münasibətlərdən daha çox ictimai maraqlara doğru inkişaf edərək daha da irəli getmiş, başqa sözlə Axundov realizmində ictimai inkişafı təmin edəcək maraqlar kontekstindən bədii hadisələr və əhvalatlar qurulmuş və bu mənada bu realizmdə də insan və ya əhvalat konkret ictimai münasibətlər kontekstində deyil, ictimai ideallar və maraqlar kontekstində təqdim edilmişdir. Axundovun nuxulularını Molla İbrahimxəlil Kimyagər uydurma “meymun” əhvalatı ilə aldadıb pullarını əldən alır. Şahbaz bəyin Fransaya getmək istəyi reallıqdan daha çox müəllifin ideallarından doğan, arzu olunan bir obraz və əhvalat idi. “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” əsərindəki Səkinənin obrazı ictimai mühitin “möcüzəsi” idi və əlbəttə, müəllifin arzu və ideallarının ümumiləşdirilmiş obrazı idi. Burada realizmin fərqli keyfiyyətləri daha çox təsvir və təqdim üsulunda, əsərin bədii strukturunda idi, əsas, başlıca obrazlar isə daha çox ideallardan doğan obrazlarla təzahür tapırdı, yəni bir çox hallarda maarifçi realizmin qəhrəmanı konkret mühitin ictimai münasibətlərindən doğan real obraz deyil, müəllifin ideallarından doğaraq meydana gəlməsilə səciyyələndirirdi. Bir az da dəqiq desək, fikrimizcə, Axundov əsərlərinin hadisə və əhvalatları başlıca obraz və xarakterləri konkret ictimai tarixi reallığın inikası deyildi.

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin mümkünlüyü və müqayisəsi. Cəlil Məmmədquluzadə realizminin, ümumən isə tənqidi realizmin birinci, ilkin səciyyəvi fərqi və özünəməxsusluğu ondadır ki, ictimai xarakter və ya obrazlar, hadisə və əhvalatlar müəllif marağı və ya idealından, istəyindən deyil, ictimai tarixi şəraitin, reallığın özündən doğur, daha doğrusu, müəllif, yazıçı real ictimai-tarixi hadisə və əhvalatı konkret ictimai münasibətlər daxilində təqdim edir. Obraz da, xarakter də müəllifin müşahidə etdiyi real prototiplərdən yaranan, sadəcə ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə ilə daha da canlı, təsirli, qabarıq önə çıxan obrazlardır. Hətta tipikləşdirmə o dərəcədə mükəmməl aparılır, o dərəcədə dəqiq təsvir və təqdim edilir ki, ədəbi portretlər yaranır, portret janrdan – portret hekayə (“Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, “Mirzə Səfər”), portret satirik şeirlər meydana gəlir. Bu realizmin milli xüsusiyyəti və özünəməxsusluğu onda idi ki, əsas, başlıca ideyası və idealını milli istiqlal ideyası təşkil edir, inqilabi xüsusiyyət kəsb edir və satirik ədəbi növə (fikrimizcə, akad. İ.Həbibbəylinin, İ.Ağayevin satiraya ədəbi növ kimi yanaşması doğru və haqlı yanaşma idi. Çünki yumor və ya satirik-komik üsullar müəyyən bir mərhələdə əsərdə istifadə edilməkdən daha çox, bütövlükdə bədii əsər satirik-komik metod, Sokrat metodu üzərində qurulur, ayrıca janrları olan bir ədəbi növ kimi müəyyənləşir – R.Q.) əsaslanaraq daha çox yaradıcılıq ənənəsi formalaşdı. C.Məmmədquluzadə əsərlərilə doğan, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə aparıcı üsluba və ədəbi cərəyana çevrilən tənqidi realizm C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, M.S.Ordubadi kimi qələm ustalarının hekayələri timsalında bədii nəsrə yaranıb inkişaf etdiyi kimi, C.Məmmədquluzadənin ilk nümunələri ilə intişar taparaq M.Ə.Sabirin, Ə.Qəmgüsarin,

Ə.Nəzminin, M.Ə.Möcüzün, M.S.Ordubadinin və başqalarının nümunəsində şeirin, poeziyanın, eləcə də C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyovun dram əsərləri əsasında dramaturgiyada inkişafını davam etdirmişdir.

Nəticə. Beləliklə:

– Azərbaycan ədəbi düşüncəsi və sənət tarixində realizm bədii yaradıcılıq üsulu olaraq romantizmlə birgə, onun bətnində inkişaf edərək bu günə gəlib çıxmışdır;

– romantizm metodunun tərkibində təsvir üsulu olaraq çıxış edən realizm şifahi ədəbi düşüncədə – xüsusilə tapmaca, atalar sözləri, məsəllər, qaravəlli və lətifə janrlarında tənqidi düşüncə metodu olaraq mövcud olmuşdur;

– Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında realizm yaradıcılıq metodu olaraq M.P.Vaqifin yaradıcılığında ardıcıl və qabarıq təzahür etmişdir. M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında ilk realist yaradıcılıq metodunun daha ardıcıl, davamlı və qabarıq yer almasının başlanğıcını qoydu və yeni yaradıcılıq üslubu müəyyənləşdirdi. Onun “seyrçi”, “təsvirçi” və ya “erkən” realizmi ədəbi sənətə tamamilə yeni ruh gətirməklə bərabər, naturalizmi ədəbi cərəyan səviyyəsinə çatdırdı;

– Vaqif realizmi özünəqədərki pessimist, fəlsəfi yaradıcılıq üsulunu həm formaca, həm də məzmunca dəyişib nikbin və dünyəvi yaradıcılıq üslubu ortaya qoymuşdur;

– Qəliz, köhnəlmiş və başa düşülməyən klassik yaradıcılıq dili əvəzinə sadə, anlaşılıq xalq dilini ədəbiyyatın dilinə çevirmiş, əsərləri və yaradıcılıq dili Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində milliləşmə və azərbaycanlaşma missiyasını həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur;

– Vaqifin şeir tərzini, forma və janrları daha çox xalq ədəbiyyatı ənənələrini inkişaf etdirməyə və xalq ədəbiyyatı ənənələrinin yazılı ədəbiyyatda güclənməsi və onun inkişaf stimulunu müəyyənləşdirməsinə təməl olmuşdur;

– Vaqif yaradıcılığı ilə təzahür edən realizm XIX yüzillikdə davam etdirilərək maarifçi realizmin ortaya çıxmasına vəsilə olmuşdur;

– A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundzadə kimi sənətkarların yaradıcılığı ilə müəyyənləşən maarifçi realizmin üzərində yeni ədəbi cərəyan olan tənqidi realizm meydana gəlmiş, bədii obraz və hadisələri ictimai məzmununda təqdim etmə, ictimai münasibətlər daxilində göstərmə üslubu ilə özünəməxsusluq, orijinal məzmun və keyfiyyət qazanmış, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmgüsar, Ə.Nəzmi, Y.V.Çəmənəminli, M.S.Ordubadi və b. nümayəndələrinin yaradıcılığı üzərində ədəbi cərəyan olaraq inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif. Bakı: Renessans-A, 2017, 240 s.
2. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980, 227 s.
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019, 452 s.
4. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. “525-ci qəzet” qəz., 2017, 25 dekabr.
5. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə. I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 360 s.
7. Sasani Q. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, 2007, 432 s.

8. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 272 s.
9. Batı edebiyatında akımlar. I kitab, Eskişehir: Anadolu Universitesi yayını, 2018, 255 s.
10. Qaradərəli A. Yeni ədəbi naturalizm / <https://edebiyat.az/edebi-tenqid/1121-azad-qaradere-el-yen-edeb-naturalizm.html>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Gasimov

DEVELOPMENT PROBLEMS OF REALISM IN THE AZERBAIJANI LITERATURE

In the article, issues of the formation and development of realism in Azerbaijani literature were discussed, and literary trends were analyzed in a comparative manner. It has been shown that in the Azerbaijani literature, romanticism acted as a fundamental creative method for many centuries, and realism also continued to exist within it. Realism as a fundamental, consistent and prominent creative method was defined in the 18th century based on the work of M.P. Vagif, and was called “spectator realism” [Y. Garayev] or “early realism” [I. Habibbayli] in literary studies. Realism, which characterizes existence as it is from a realistic point of view, is defined at this stage as a creative phenomenon that prefers more description. Therefore, in our opinion, this creative event, which is mentioned at this stage and is mostly manifested in the creativity of the University, is a trend of naturalism. This creative style, which approaches the signs of existence one by one and reflects them as they are, was called naturalism in world literature and reflected its essence with all its characteristics. In general, the formation of the tradition of reflecting social events in the new trends of literary creativity that began in the 17th century, and the prominent place in the depiction of signs, qualities and characteristics of existence in the artistic vision are embodied as the main characteristic of naturalism. The phenomenon of the literary trend, which became a more prominent artistic phenomenon with the works of M.V. Vidadi and M.P. Vagif, and was manifested in the works of M. Sh. Vazeh, G. Zakir, M. B. Nadim and others in the 19th century, was characterized as naturalism. A. Bakikhanov, M. Sh. Vazeh, S. A. Shirvani and others formed in the 19th century. The literary trend formed by creative examples that peaked in M.F. Akhundzade’s work is called enlightened realism. Educators who hope that social problems will be solved through education have tried to present their ideals of life in a realistic plan. Critical realism, which transitioned with the works of M. Shahtakhtily, E. Sultanov, was defined by the works of J. Mamedguluzade and became a literary movement with the publication of “Molla Nasreddin” magazine, was born as a reaction to romanticism and started a new stage in public thinking. Although it was created as a reaction to romanticism, this realism, which fights for social ideals together with romanticism and manifests events and images within social relations and psychological, social and spiritual characteristics for the sake of national ideology and interests, has become a literary trend in Azerbaijani literature.

Keywords: *realism, creative method, literary trend, naturalism, educational realism, critical realism.*

Рамиз Гасимов

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕАЛИЗМА В ЛИТЕРАТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье обсуждаются вопросы становления и развития реализма в азербайджанской литературе, в сравнительном порядке анализируются литературные тенденции. Показано, что в азербайджанской литературе романтизм на протяжении многих веков выступал основным творческим методом, но внутри нее продолжал существовать и реализм. Реализм как основной, последовательный и выдающийся творческий метод был определен в XVIII веке на основе творчества М.П.Вагифа и в литературоведении получил название «зрительский реализм» [Я.Гараев] или «ранний реализм» [И.Габиббейли]. Реализм, который характеризует существование таким, какое оно есть с реалистической точки зрения, определяется на этом этапе как творческий феномен, который предпочитает больше описания. Поэтому, на наш взгляд, это творческое событие, которое упоминается на данном этапе и в наибольшей степени проявляется в творчестве Университета, является направлением натурализма. Этот творческий стиль, приближающийся к признакам существования один за другим и отражающий их такими, какие они есть, получил в мировой литературе название натурализма и отразил его сущность со всеми своими особенностями. В целом нашло свое воплощение формирование традиции отражения общественных событий в новых течениях литературного творчества, начавшихся в 17 веке, и видное место изображения знаков, качеств и особенностей бытия в художественном видении бытия. как основная характеристика натурализма. Явление литературного направления, ставшее более заметным художественным явлением с творчеством М.В.Видади и М.П.Вагифа, и проявившееся в творчестве М.Ш.Вазех, Г.Закира, М.Б.Надима и других в XIX веке, характеризовался как натурализм. А.Бакиханова, М.Ш.Вазех, С.А.Ширвани и др. сформировались в XIX веке. Литературное направление, сформированное творческими примерами и достигшее своего апогея в творчестве М.Ф.Ахундзаде, называется просвещенным реализмом. Педагоги, надеющиеся, что социальные проблемы будут решены посредством образования, попытались представить свои идеалы жизни в реалистичном плане. Критический реализм, пришедший с творчеством М.Шахтаглы, Э.Султанова, определившийся творчеством Дж.Мамедгулузаде и ставший литературным течением с выходом в свет журнала «Молла Насреддин», зародился как реакция на романтизм, и начался новый этап общественного мышления. Хотя он и был создан как реакция на романтизм, этот реализм, борющийся за социальные идеалы вместе с романтизмом, манифестирующий события и образы в рамках социальных отношений и психологических, социальных и духовных характеристик во имя национальной идеологии и интересов, стал литературным направлением в азербайджанской литературе.

Ключевые слова: реализм, творческий метод, литературное направление, натурализм, образовательный реализм, критический реализм.

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İkkin variant 13.02.2024

Son variant 28.03.2024